

عوامل معنوی توسعه اقتصاد

مقاله

باب‌اله محمدی

دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه معارف و علوم قرآن کریم تهران

چکیده

یکی از موضوعات اساسی در زمینه پیشرفت کشورها، اقتصاد آن‌هاست. لذا دانشمندان همیشه روی این موضوع چالش‌هایی را داشته‌اند. بنابر اهمیت اقتصاد، رهبر معظم انقلاب، «جهاد اقتصادی» را به عنوان نام سال جدید اعلام کرده‌اند. جهاد اقتصادی می‌تواند وجوه زیادی داشته باشد که یکی از آن وجوه، توسعه معنوی اقتصادی از نگاه قرآن است؛ چرا که کتاب آسمانی مسلمانان می‌تواند راهبردی‌ترین پیشنهادها را در این زمینه ارائه دهد. لذا در این مقاله ابتدا به تعاریف توسعه و مفهوم توسعه اقتصادی از نگاه دانشمندان، اسلام و قرآن پرداخته‌ایم و سپس راهکارهایی را که قرآن در زمینه توسعه معنوی اقتصادی (مانند: تأثیر تقوا در توسعه اقتصادی، انفاق، نفی ربا به عنوان عامل منفی در توسعه اقتصادی، و...) ارائه داده است، بیان کرده و شرح داده‌ایم.

کلیدواژه‌ها: قرآن، اسلام، توسعه معنوی اقتصادی، جهاد اقتصادی، توکل، انفاق، زکات، ربا

توسعه و توسعه اقتصادی از نگاه دانشمندان

میلتون فریدمن: توسعه عبارت است از روندی خلاق و نوآوری در جهت ایجاد تغییرات زیربنایی در نظام اجتماعی، [Friedmann, 1972: 180].

پروفسور گونار میردال: توسعه اقتصادی عبارت است از حرکت یک نظام یکدست اجتماعی به سمت جلو که با توجه به این حرکت، تغییراتی در سطح زندگی مردم به وجود آید [Myrdal, 1975: 182].

توسعه اقتصادی از نگاه اسلام

از دیدگاه و جهان‌بینی اسلام، توسعه اقتصادی جریانی است که در آن با بهره‌گیری از اندیشه‌های جامع‌نگر و عقلانی برآمده از حقایق هستی، و به کمک فنون و روش‌های علمی پیشرفته، از منابع انسانی و مادی جامعه در راستای تأمین رفاه بشر و دستیابی به کمال شایسته مقام انسان، استفاده بهینه صورت می‌گیرد [خلیلیان، ۱۳۸۴: ۶].

راهکارهایی را که قرآن در جهت توسعه اقتصادی لحاظ کرده است، می‌توان به دو دسته معنوی و مادی تقسیم کرد. در این مقاله عوامل معنوی را بررسی می‌کنیم.

عوامل معنوی توسعه اقتصادی

۱ تأثیر تقوا در توسعه اقتصادی

«وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ ءَامَنُوا وَأَتَّقُوا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ...» [اعراف/۹۶]. در جمله «لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ» استعاره به کنایه به کار رفته است، زیرا برکات را به مجرای تشبیه کرده است که نعمت‌های الهی از آن مجرا بر آدمیان جریان می‌یابد. باران و برف هر کدام در موقع مناسب و به مقدار نافع می‌بارند. هوا در موقعش گرم و در موقعش سرد می‌شود و در نتیجه غلات و میوه‌ها فراوان می‌شوند. البته این هنگامی است که مردم به خدای خود ایمان آورند و تقوا پیشه کنند؛ وگرنه این مجرا بسته و جریانش بسته می‌شود [طباطبایی، ۱۴۱۷ ه.ق، ج ۸: ۲۱۰].

در ادامه آیه، علت بسته شدن درهای اقتصاد چنین بیان شده است: آن‌ها پیامبران را تکذیب کردند و ما آن‌ها را به کیفر معصیت‌ها، مخالفت‌ها و تکذیب پیامبران، گرفتار و باران را از آن‌ها منع کردیم و نعمت‌های زمین را از آن‌ها دریغ داشتیم [طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴: ۶۹۹].

«برکات» جمع «برکت» است. این کلمه در اصل به معنی «ثبات» و استقرار چیزی است و به هر نعمت و موهبتی که پایدار

بماند، اطلاق می‌شود [قرشی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۱۸۹]. **ایمان و تقوا نه تنها به نزول برکات الهی می‌انجامند، بلکه باعث می‌شوند آن چه در اختیار انسان قرار دارد، در مصارف مورد نیاز به کار گرفته شود.** برای مثال، امروز ملاحظه می‌کنیم قسمت بسیار مهمی از نیروهای انسانی و منابع اقتصادی در مسیر «مسابقه تسلیحاتی» و ساختن سلاح‌های نابود کننده صرف می‌شود. این‌ها مواهبی هستند فاقد هرگونه برکت. به زودی از میان می‌روند و نه تنها نتیجه‌ای نخواهند داشت، بلکه ویرانی هم به بار می‌آورند. ولی اگر جوامع انسانی ایمان و تقوا داشته باشند، این مواهب الهی به شکل دیگری در میان آن‌ها درمی‌آیند و طبعاً آثار آن‌ها باقی و برقرار خواهد ماند و مصداق کلمه برکات خواهند بود [تفسیر نمونه، مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۶: ۲۶۷].

شک نیست که در محیط مردم مؤمن و با تقوا، توجه به معنویت و ارزش‌های الهی که افکار جامعه را به خود معطوف کرده است، عامل مؤثری در خودداری از احتکار و ذخیره مواد غذایی، و ترجیح خود بر دیگران خواهد بود. به گونه‌ای که باعث می‌شود مردم قسمتی از مال خود را به عنوان کمک در اختیار دیگران قرار دهند. این اراده قوی سبب می‌شود که سستی و تنبلی نتواند آن جامعه را متزلزل کند و همه با هم در اقتصاد جامعه و پویایی و رشد آن بکوشند [اموسوی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۱۷۰].

۲ توکل

«وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا» [الطلاق/۳]. یکی دیگر از عوامل توسعه اقتصادی از دیدگاه قرآن کریم، «توکل» است. با وجود این مبنا در جامعه اسلامی، می‌توان کارهای بزرگی را با به‌کارگیری توان انسان‌ها انجام داد. توکل هم‌چون نیروی عظیمی است که در راه رسیدن به اهداف انسان نقش مهمی دارد.

«توکل» در اصل از ماده «وکالت» به معنی انتخاب وکیل گرفته شده است: «التَّوَكُّلُ: أَنْ تَعْتَمِدَ عَلَى غَيْرِكَ وَ تَجْعَلَهُ نَائِبًا عَنكَ» [راغب، ۱۴۱۲ هـ. ق، ج ۱: ۸۸۲]. توکل ثمره مستقیم توحید افعالی خداست، زیرا از نظر موحد، هر حرکت، کوشش، تلاش و جنبشی در جهان، بالاخره به علت نخستین این جهان، یعنی ذات خداوند، ارتباط می‌یابد. در واقع، موحد همه قدرت‌ها و پیروزی‌ها را از او می‌داند.

توکل کردن بر خدا مفهومی جز این ندارد که انسان در برابر مشکلات و حوادث زندگی، دشمنی‌ها و سرسختی‌های مخالفان، و

بن‌بست‌هایی که در مسیر خود به سوی هدف دارد، در جایی که توانایی گشودن آن‌ها را ندارد، او را وکیل خود سازد. به او تکیه کند و از تلاش و کوشش باز نایستد. حتی در آن‌جا هم که توانایی انجام کاری را دارد، باز مؤثر اصلی را خدا بداند؛ زیرا از دریچه چشم موحد، سرچشمه تمام قدرت‌ها و نیروها اوست [مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۴: ۲۳۶].

۳ انفاق

از جمله اعمال نیکی که برای خشنودی پروردگار انجام می‌یابد، «انفاق مال» است. انفاق از هرگونه خطر اجتماعی و روانی جلوگیری می‌کند، باعث بهره‌مندی از نعمت‌های جاوید خداوند متعال می‌شود، و می‌تواند یکی از عوامل رسیدن به توسعه اقتصادی مطلوب قرآن کریم باشد؛ هم‌چنان که می‌فرماید: «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ ... وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» [بقره/۲۶۱].

این مثل در امثال ذرت و آفتاب‌گردان و نظیر آن‌ها وقوع خارجی دارد که واقعاً یک دانه مبدل به ۷۰۰ دانه، بلکه بیشتر تبدیل می‌شود. در سنبل گندم تا ۸۰ دانه شمرده شده است. «سبیل الله» معنای وسیعی است و نمی‌شود آن را به جهاد منحصر کرد [انجفی خمینی، ۱۳۹۸ هـ. ق، ج ۲: ۱۴۷]. حضرت امام جعفر صادق (علیه‌السلام) درباره تفسیر جمله «وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ» می‌فرماید: هرگاه بنده مؤمن احسانی بکند، خدای مهربان [ثواب] هر حسنه‌ای را که انجام می‌دهد، ۷۰۰ برابر قرار خواهد داد [قرشی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۴۹۹].

۴ زکات

در قرآن، «زکات» به موارد متفاوت اعم از انفاقات واجب و مستحب اطلاق شده است. نقش زکات در توزیع و تعدیل ثروت بر کسی پوشیده نیست که خود این تعدیل، موجب توسعه اقتصادی می‌شود.

خداوند زکات را در آیات متعدد کنار نماز قرار داده و پرداخت آن را دلیل بر تقوا شمرده است. «وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ» [بقره/۴۳].

«وَأَتُوا الزَّكَاةَ» معطوف و امر ایجابی و مصدر آن «آیتاء»، به معنی پرداخت مقداری از مال به بینوایان است. «الزکاة» اسم مصدر، به معنی نمو و رشد و به‌طور مجاز بر سبب آن اطلاق می‌شود. زیرا اساس اصلاحات اجتماعی و انتظام امور زندگانی

ایمان و تقوا نه تنها به نزول برکات الهی می‌انجامند، بلکه باعث می‌شوند آن چه در اختیار انسان قرار دارد، در مصارف مورد نیاز به کار گرفته شود

جامعه، ایمان و مواسات طبقات مختلفه با یکدیگر، همانا شرکت بینوایان در سهمی از عواید اموال ثروتمندان می‌باشد و کوتاهی در انجام این وظیفه اصلاحی، سبب انحطاط اخلاقی و اختلال نظام زندگی عموم طبقات اهل ایمان و تفرقه آن‌ها از یکدیگر خواهد گردید [نجفی خمینی، ۱۳۹۸ ه.ق، ج ۱: ۲۹۲]. باید توجه داشت که «این دو عبادت (نماز و زکات) جامع‌ترین و بزرگ‌ترین برنامه برای انجام وظایف بندگی است. نماز برای تکمیل نفس و تحصیل قرب و ارتباط با پروردگار متعال می‌باشد، اگر با شرایط ظاهری و معنوی صورت بگیرد، و زکات برای رسیدگی به دیگران و کمک به بندگان خدا و رفع ابتلائات فقرا و مستضعفین و تهیه وسایل زندگی آنان است.» [مصطفوی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۹۳].

زکات می‌تواند دو اثر متقابل بر پس‌اندازهای خصوصی و سرمایه‌گذاری داشته باشد. گرفتن زکات سالانه از پس‌اندازهای خالصی (یا ثروت خالصی) که بیش از حد نصاب است، احتمالاً میل به مصرف را تقویت خواهد کرد. پس‌اندازکننده فردی ممکن است از خرج‌های گزاف رضایت بیشتری به‌دست آورد تا بدین وسیله از پرداخت زکات سالانه که پس‌انداز خالص او را کاهش می‌دهد، خودداری کند. بنابراین تابع مصرف به سمت بالا منتقل می‌شود (هر چند اصل حرکت اسراف تا حدودی جلوی برخی مصارف بالا را می‌گیرد).

اما زکات ممکن است عکس‌العملی کاملاً متفاوت در او به‌وجود آورد. ممکن است او برای جلوگیری از کاهش تدریجی ثروتش، ثروت خود را به منابع فعال واقعی تبدیل کند. هم‌چنین ممکن است تمایل او به سرمایه‌گذاری افزایش یابد [کَهف/ ۱۲۴]. به‌طور کلی، راه جبران در ماندگی‌های اقتصادی افراد و چالش‌های حکومت اسلامی و از مهم‌ترین راه‌های درآمد امام مسلمان‌ها و حکومت، خمس و زکات دانسته شده است.

۵ و با

«الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقْوَمُونَ إِلَّا كَمَا يَقْوَمُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ...» [بقره/ ۲۷۵]. «(با) از کلمه «ربو» گرفته شده است، یعنی بیش از آن چه که داد، گرفت، آن چیز را افزون کرد [مهیار، بی‌تا: ۳۸].

به دنبال بحث دربارهٔ انفاق در راه خدا و بذل مال برای حمایت از نیازمندان، در آیات فوق از مسئلهٔ رباخواری که درست بر ضد انفاق است، سخن می‌گوید. زیرا رباخواری موجب افزایش فقر در جامعه و تراکم ثروت در دست عده‌ای محدود و محرومیت اکثر افراد اجتماع می‌شود. انفاق سبب پاکی دل، طهارت نفوس و آرامش جامعه، و رباخواری سبب پیدایش بخل، کینه و نفرت و ناپاکی است [مکارم

شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۳۶۴-۳۶۵]. از نظر افراد کوتاه‌بین ممکن است ثروت به وسیلهٔ رباخواری زیاد شود، اما در پیشگاه خداوند چیزی بر آن افزوده نخواهد شد [پیشین] و این خود باعث فقر اقتصادی جامعه خواهد شد.

نتیجه‌گیری

قرآن راهکارهایی را که موجب توسعهٔ معنوی اقتصادی می‌شوند، بیان کرده است؛ راهکارهایی مانند توکل به خدا، تأثیر تقوا در توسعهٔ اقتصادی، انفاق و... افراد جامعه باید بتوانند با توجه به تفاسیر آیات که مفسران آن‌ها را بررسی کرده‌اند، و داشتن ایمان و اعتقاد به خدا و کتاب وحی، این راهکارها را در زندگی و جامعه به‌کار گیرند، تا در تمام مراحل زندگی به موفقیت دست پیدا کنند. این رشد و توسعه زمانی اتفاق می‌افتد که جوامع اسلامی به خود متکی باشند.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. حر عاملی، محمدبن حسن. وسائل شیعیه، دارالکتب الإسلامیه: تهران. بی‌تا.
۳. حسینی همدانی، سیدمحمد حسین. انوار درخشان. کتاب‌فروشی لطفی. تهران. ۱۴۰۴ ه.ق.
۴. خلیلیان، محمدجمال. شاخص‌های توسعهٔ اقتصادی از دیدگاه اسلام. انتشارات مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره). ۱۳۸۴.
۵. فرهنگ اسلامی و توسعهٔ اقتصادی. انتشارات مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره). ۱۳۸۴.
۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. المفردات فی غریب القرآن، دارالعلم الدار الشامیه: دمشق (بیروت). ۱۴۱۲ ه.ق.
۷. طباطبایی، سیدمحمد حسین. المیزان فی تفسیر القرآن. دفتر انتشارات اسلامی جامعهٔ مدرسین حوزهٔ علمیهٔ قم، ۱۴۱۷ ه.ق.
۸. طبرسی، فضل بن حسن. مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن. انتشارات ناصر خسرو. تهران. ۱۳۷۲.
۹. قرشی، سیدعلی اکبر. احسن الحدیث. بنیاد بعثت. تهران. ۱۳۷۷.
۱۰. قاموس قرآن. دارالکتب الإسلامیه: تهران. ۱۳۷۱.
۱۱. مشکینی، علی. ترجمهٔ قرآن. انتشارات الهادی. قم. ۱۳۸۱.
۱۲. مصطفوی، حسن. تفسیر روشن. مرکز نشر کتاب. تهران. ۱۳۸۰.
۱۳. مکارم شیرازی، ناصر. تفسیر نمونه. دارالکتب الإسلامیه: تهران. ۱۳۷۴.
۱۴. موسوی اصفهانی، جمال‌الدین. پیام‌های اقتصادی قرآن. دفتر نشر فرهنگ اسلامی. ۱۳۶۸.
۱۵. مهیار، رضا. فرهنگ ابجدی عربی - فارسی. [بی‌جا]. [بی‌تا].
۱۶. نجفی خمینی، محمدجواد. تفسیر آسان. انتشارات اسلامیه. تهران. ۱۳۹۸ ه.ق.
۱۷. نظری سهراب و موسوی حبیب. توسعهٔ اقتصادی و برنامه‌ریزی. نشر روشن. تهران. ۱۳۷۸.
18. Friedmann. g. in Growth center in Regional Economic Development. ed. n. mHansen. 1972.
19. Myrdal, Gunnar (AGAINST THESTREAM) Critical essays ON Economics the Macmillan press London. 1975.
20. Kahf, M. (1973). "A Contribution to the Study of the Economic of Islam", Utoh, USA Univ of Utoh, S.L.C.